

РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

©2019 ПОМІНОВА І. І., ЗАРЕЦЬКА Л. М.

УДК 316.74:37.017.4

JEL: I23; I29

Помінова І. І., Зарецька Л. М. Роль інститутів громадянського суспільства в розвитку вищої освіти

Метою статті є визначення точок перетину інтересів суспільних секторів економіки та форм впливу інститутів громадянського суспільства на сучасний розвиток вітчизняної вищої освіти. У зв'язку з цим досліджено еволюцію участі громадянського суспільства у функціонуванні господарської системи, у т. ч. системи вищої освіти, та виявлено ефективні для розвитку вищої освіти України форми участі в цьому процесі громадських організацій, держави та бізнесу. Еволюція інститутів громадянського суспільства відбувалася від їх асоціювання з державою і системою владних органів, створених громадянами, до подолання синкретизму суспільства та держави в індустріальну епоху. Формування постіндустріального суспільства й інтегрального соціокультурного простору прискорили процеси самоорганізації суспільства, у результаті чого збільшилися кількість і якість інститутів громадянського суспільства та зросла їх роль у функціонуванні суспільних секторів. В умовах глобалізації та посилення конкуренції на світовому ринку на розвиток національних систем вищої освіти все більший вплив мають міжнародні громадські організації. Нова парадигма взаємовідносин між громадянським суспільством, державою, економікою та сферою вищої освіти має базуватися на винайденні точок перетину їхніх інтересів шляхом взаємопроникнення секторів і створення єдиного простору функціонування. Аналіз сучасного стану механізмів взаємодії держави й інститутів громадянського суспільства у вітчизняній сфері вищої освіти дозволяє стверджувати, що формування інституцій «знизу» та їх ефективне функціонування ще не набули системного характеру, не стали основою процесу формування та реалізації освітньої політики, слабо сприймаються більшістю учасників освітнього процесу. Структури, створені міністерствами або за ініціативою інших органів влади, мають формальний характер, їх функціональна здатність і реальний вплив залишаються ще низькими та фрагментарними.

Ключові слова: громадянське суспільство, вища освіта, громадські організації, освітня політика, громадсько-державне управління освітою.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-4-8-13>

Рис.: 2. **Бібл.:** 20.

Помінова Ірина Іванівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та права, Харківський державний університет харчування та торгівлі (вул. Ключківська, 333, Харків, 61051, Україна)

E-mail: pominova.iryana@gmail.com

Зарецька Лілія Миколаївна – старший викладач кафедри економічної теорії та права, Харківський державний університет харчування та торгівлі (вул. Ключківська, 333, Харків, 61051, Україна)

E-mail: lnzarets@gmail.com

УДК 316.74:37.017.4

JEL: I23; I29

Поминова И. И., Зарецкая Л. Н. Роль институтов гражданского общества в развитии высшего образования

Целью статьи является определение точек пересечения интересов общественных секторов экономики и способов влияния институтов гражданского общества на развитие отечественного высшего образования. В связи с этим исследована эволюция участия гражданского общества в функционировании хозяйственной системы, в т. ч. системы высшего образования, и выявлены эффективные для современного развития высшего образования Украины формы участия в этом процессе общественных организаций, государства и бизнеса. Эволюция институтов гражданского общества происходила от их ассоциирования с государством и системой органов власти, созданных гражданами, к преодолению синкретизма общества и государства в индустриальную эпоху. Формирование постиндустриального общества и интегрального социокультурного пространства ускорили процессы самоорганизации общества, в результате чего увеличилось количество и качество институтов гражданского общества, выросла их роль в функционировании общественных секторов. В условиях глобализации и усиления конкуренции на мировом рынке на развитие национальных систем высшего образования все большее влияние оказывают международные общественные организации. Новая парадигма взаимоотношений институтов гражданского общества с государством, экономикой и сферой высшего образования должна базироваться на поиске точек пересечения их интересов путем взаимопроникновения секторов и создания единого пространства функционирования. Анализ современного состояния механизмов взаимодействия государства и гражданского общества в отечественной сфере высшего образования позволяет утверждать, что формирование институтов «с низу» и их эффективное функционирование еще не приобрели системный характер, не стали основой процесса формирования и реализации образовательной политики, слабо воспринимаются большинством участников образовательного процесса. Структуры, созданные министерствами или по инициативе других органов власти, имеют формальный характер, их функциональная способность и реальное влияние остаются еще низкими и фрагментарными.

UDC 316.74:37.017.4

JEL: I23; I29

Pominova I. I., Zaretskaya L. M. The Role of Civil Society Institutions in the Development of Higher Education

The article is aimed at defining points of intersection of interests of public sectors of economy with ways of influence of civil society institutions on the development of national higher education. In this regard, evolution of the participation of civil society in the functioning of economic system, as well as the system of higher education, is researched, identifying forms of participation in this process for public organizations, the State and business, which would be efficient in view of modern development of higher education in Ukraine. The evolution of civil society institutions came from their association with the State and the system of authorities created by citizens to overcome the syncretism of society and the State in the industrial era. The formation of post-industrial society along with the integral socio-cultural space accelerated the processes of self-organization of society, resulting in increased quantity and quality of the civil society institutions, their growing role in the functioning of public sectors. In the context of globalization and increased competition in the global market, the development of national higher education systems is being increasingly influenced by the international public organizations. The new paradigm of the interrelations of civil society institutions with the State, economy and higher education should be based on the search for points of intersection of their interests through the interpenetration of sectors and the creation of a single space of functioning. The analysis of the modern status regarding the mechanisms of interaction between the State and civil society in the national sphere of higher education allows to assert that formation of institutions «from below» and their efficient functioning have not yet acquired systemic character, have not become the basis of the process of formation and implementation of educational policy, are poorly perceived by most participants in the educational process. The structures established by the ministries or upon the initiative of other authorities are formal, their functional capacity and real influence remain still low and fragmented.

Ключевые слова: гражданское общество, высшее образование, общественные организации, образовательная политика, общественно-государственное управление образованием.

Рис.: 2. Библ.: 20.

Поминова Ирина Ивановна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории и права, Харьковский государственный университет питания и торговли (ул. Клочковская, 333, Харьков, 61051, Украина) **E-mail:** pominoval.iryana@gmail.com

Зарецкая Лилия Николаевна – старший преподаватель кафедры экономической теории и права, Харьковский государственный университет питания и торговли (ул. Клочковская, 333, Харьков, 61051, Украина) **E-mail:** lnzarets@gmail.com

Keywords: civil society, higher education, public organizations, educational policy, social-public administration of education.

Fig.: 2. **Bibl.:** 20.

Pominova Iryna I. – PhD (Economics), Associate Professor of the Department of Economic Theory and Law, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (333 Klochkivska Str., Kharkiv, 61051, Ukraine)

E-mail: pominoval.iryana@gmail.com

Zaretskaya Liliya M. – Senior Lecturer of the Department of Economic Theory and Law, Kharkiv State University of Food Technology and Trade (333 Klochkivska Str., Kharkiv, 61051, Ukraine)

E-mail: lnzarets@gmail.com

У сучасних умовах розвиток вищої освіти стає ареною багатоаспектної партнерської взаємодії державних органів із закладами вищої освіти, педагогами, батьками, студентами, потенційними роботодавцями, громадськими об'єднаннями.

Однією з головних тенденцій сьогодення є помітне збільшення кількісних і якісних інститутів громадянського суспільства, зростання їх ролі в соціально-економічному розвитку. Посилення процесів самоорганізації пов'язане зі становленням постіндустріального способу виробництва, для якого притаманне поєднання приватної ініціативи з інноваційною активністю бізнесу та забезпечення високої якості життя людини, виконання стратегічно інноваційної функції державою, соціальна орієнтація ринкової економіки та високий рівень розвитку неринкового сектора, який забезпечує відтворення людського й соціального капіталів.

Значне зростання громадської активності в Україні в усіх сферах суспільного життя – від традиційно громадських сфер (наприклад, культура, освіта) до відносно закритих для широкого загалу (таких як оборона, політична сфера) відбувається з 2014 р.

Питання становлення та функціонування громадянського суспільства завжди перебували в центрі наукових досліджень суспільних наук. До найбільш ґрунтовних праць із зазначених проблем відносять дослідження Е. Арато [1], Р. Дарендорфа [3], Д. Кіна [4], Дж. Коена [1], Ю. Хабермаса [2] та ін. Методологічні та прикладні питання розвитку громадянського суспільства в Україні досліджувалися, зокрема, такими вченими, як Т. Бельська [5], А. Колодій [6], К. Павлюк [7] та ін.

До праць вітчизняних науковців та практиків, які досліджують проблему громадсько-державного управління освітньою сферою в нових соціально-економічних умовах, належать наукові розробки В. Андрущенко [8], В. Бега [9], Л. Гаєвської [10], В. Грабовського [11] та ін.

Однак недостатньо вивченими залишаються питання визначення точок перетину інтересів суспільних секторів економіки та форм впливу інституту громадянського суспільства на сучасний розвиток вітчизняної вищої освіти, що і стало *метою* статті. У зв'язку з цим виявляється необхідним дослідити

еволюцію участі громадянського суспільства у функціонуванні господарської системи, у т. ч. системи вищої освіти, та виявити ефективні для сучасного розвитку вищої освіти України форми участі в цьому процесі громадських організацій, держави та бізнесу.

До сьогодні тривають дискусії щодо сутності поняття громадянського суспільства. Ідея громадянського суспільства зароджується в античні часи, і до XVIII ст. відбувається поступове визрівання його інститутів, цінностей та ідеологічних компонентів.

Наукове визначення поняття громадянського суспільства як асоціації економічно вільних і незалежних громадян, союзу автономних, вільних і рівних особистостей, започатковано в XVII ст. в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка. Для них громадянське суспільство було антитезою нецивілізованому «природному» стану суспільства й асоціювалося, насамперед, з державою та системою його владних органів, створених громадянами [12]. Мислителі не вбачали принципової відмінності між громадянським суспільством і державою, політичним суспільством.

З кінця XVIII ст. і до початку XX ст. відбувається реконструкція ідеї громадянського суспільства, що пов'язано з подоланням синкретизму суспільства та держави, зростаючою раціоналізацією суспільного життя та необхідністю її морального і правового регулювання.

В епоху становлення капіталізму формувалося громадянське суспільство, в основі якого лежать ідеї та принципи всезагальної формально-юридичної рівності, а також приватне підприємництво [13, с. 383]. Традиційна концепція єдиного суспільства держави поступово замінюється концепцією, яка трактує громадянське суспільство як відокремлене від держави, таке, що функціонує на правовій основі та допускає лише мінімальне втручання держави в його внутрішнє життя.

Найбільш розгорнутий аналіз поняття і практики громадянського суспільства як високорозвиненого та складного соціального устрою, його взаємовідносин і співвідношення з державою дав Г. Гегель. Формування громадянського суспільства він пов'язує з індустріальним суспільством, з існуванням індивідуальної свободи: «...землеробський стан схильний до підпорядкування, промисловий – до свободи» [14, с. 243].

У другій половині ХХ ст. у розвитку ідеї громадянського суспільства затверджується дуалістичне розуміння, за якого воно поділяється на системний світ – формально раціональний, який включає державу, бізнес-структури, різноманітні світоглядні системи (право, мораль, доктрини) і життєвий – неформальний, зі спонтанними й часто ірраціональними формами організації, що представлений індивідами та їх групами. Відповідно відбувається більш чітке виокремлення та розмежування сфери приватного життя громадян, яке асоціюється з громадянським суспільством і опосередкованої, за допомогою норм приватного права, від сфери публічного життя, безпосередньо пов'язаної з державою та регульованої за допомогою норм публічного права. Раціоналістична дихотомія «громадянське суспільство – держава» змінюється дихотомією «громадянське суспільство – особистість», що свідчило про модернізацію теорії й зміну пріоритетів у напрямку підвищення ролі особистісного фактора.

Сучасні зарубіжні теоретики громадянського суспільства, зокрема: Е. Арато [1], Е. Гідденс [15], Дж. Кін [4], М. Уоррен [16], Ю. Хабермас [2] та ін. інтерпретують громадянське суспільство як сферу, аналітично незалежну й відокремлену від держави та ринку, де діють інші норми та принципи; як комунікативний процес між громадянином і державою, що набуває в сучасних умовах форми «інтерсуб'єктивного дискурсу» [15] або «комунікативної раціональності» [2]. Спільним для всіх сучасних інтерпретацій є визнання того, що громадянське суспільство є «ареною» соціальних дій, в основі яких лежить добровільність участі та свобода.

Феномен громадянського суспільства існує виключно в його взаємодії з різними економічними суб'єктами та секторами. Дж. Уолліс стверджує, що унікальність громадянського суспільства полягає в тому, що воно «змушує працювати інші сектори, використовуючи їхні можливості та приймаючи рішення» [17].

У науковій літературі сформовано декілька теоретичних підходів до пояснення взаємозв'язку суспільних сфер за участю інституту громадянського суспільства.

Перший, функціоналістський підхід, розроблений А. Грамші та розвинений у працях Е. Арато та Д. Коена, базується на виокремленні громадянського суспільства в окрему сферу (публічну сферу та сферу участі), яка знаходиться поза сферами домінації економіки та держави [18]. У межах даного підходу вважається, що громадські організації є спільними інститутами як для економічної сфери, так і для політичної. Особливістю громадянського суспільства є те, що в його межах розвиток демократії є швидшим та інтенсивнішим, ніж у сферах економіки та політики, що спричинено пріоритетом механізмів комунікативної взаємодії.

Більш повною моделлю взаємодії суспільних секторів є модель, запропонована Лондонським центром громадянського суспільства, в якій громадянське суспільство є самостійним сектором, який взаємодіє не з двома, а з трьома сферами: політичною (держава), економічною (бізнес) та приватною (домогосподарства).

Становлення «економіки знань» та формування інтелектуального капіталу вимагає посилення взаємодії структур громадянського суспільства з освітнім сектором, державою та бізнесом, виявляючи пріоритетні напрями розвитку вищої освіти/науки, сприяючи таргетуванню бізнесу, доповнюючи державне регулювання. Ефективність колаборації секторів неможлива в діловому середовищі, де переважають монополізовані структури, вузьке поле горизонтальних зв'язків та вкрай роз'єднаний соціум [19].

В умовах глобалізації та посилення конкуренції на світовому ринку зростає роль і вплив міжнародних громадських організацій на розвиток вищої освіти та міжнародних програм, що формує нову парадигму взаємовідносин між громадянським суспільством, державою, економікою та сферою вищої освіти.

Реформування найважливіших сфер суспільного життя, у тому числі у сфері вищої освіти, потребує змін у підходах, методах і принципах побудови взаємовідносин держави та громадянського суспільства, визнання громадськості рівноправним суб'єктом у реалізації сучасної державної політики, у тому числі освітньої.

Громадські організації виступають сьогодні важливим суб'єктом, який контролює якість навчального процесу, рівень знань випускників і їх відповідність запитам сучасного ринку праці й надає пропозиції щодо постійного вдосконалення кожного актора та їх взаємодії. Зростання зайнятості населення та створення умов для сталого розвитку на інноваційній основі зменшує соціальну напругу та покращує інвестиційний клімат. Через соціальний діалог громадські організації сприяють високоякісним робочим місцям і стійким трудовим відносинам (рис. 1).

У нинішніх умовах спостерігається ряд важливих змін, а саме:

- ✦ зростає активність кожного сектора й посилюється інтеграція в об'єднаному просторі у вирішенні соціальних проблем;
- ✦ виникають нові форми співпраці, партнерства та підвищення результативності внаслідок перетину секторів;
- ✦ розвиваються традиційні функції в секторах;
- ✦ розвиваються нові гібридні види організацій (рис. 2).

Загальносвітовою тенденцією в здійсненні освітніх реформ є, насамперед, зміни в управлінні освітою. На зміну централізованому жорсткому адміністративному контролю приходить гнучке управління

Рис. 1. Точки перетину інтересів громадянського суспільства, держави та сфери вищої освіти

Джерело: авторська розробка.

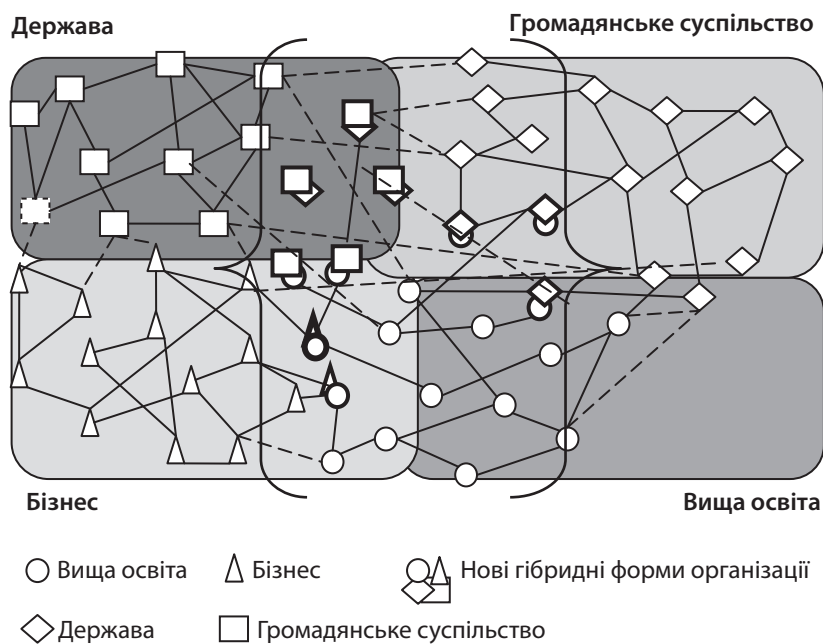

Рис. 2. Взаємодія секторів у сучасному господарстві

Джерело: авторська розробка.

автономними закладами вищої освіти, відбувається перерозподіл відповідальності за прийняття рішень між різними рівнями управління, змінюються організаційно-економічні методи та інструменти. Реформи управління освітою на рівні національних систем освіти полягали, головним чином, у прогресивній децентралізації управління та делегуванні значних повноважень громадянському суспільству. Як зазначають експерти Європейської комісії, «хоча державні органи в Європі продовжують відігравати ключову роль у регулюванні та координації вищої освіти, відбуваються значні зрушення в напрямку від детального державного контролю до системи управління, в

якій беруть участь різноманітні суб'єкти, що репрезентують бізнес і громадянське суспільство» [20].

Інститут громадянського суспільства має значний потенціал впливу на розвиток системи вищої освіти шляхом формування державно-громадської моделі управління нею. Змістом державно-громадського управління є діяльність його суб'єктів з інтеграції трьох напрямів роботи [11]:

- ✦ демократизація діяльності органів державної влади й управління освітою;
- ✦ розвиток самоврядних асоціацій учасників освітньої діяльності (професійних асоціацій

педагогів, органів учнівського й батьківського самоврядування всіх рівнів);

- ✦ створення та організація діяльності громадських органів управління освітою, де представлено всі верстви населення.

Формування ефективної системи державно-громадського управління вищою освітою потребує наявності об'єктивних умов:

- ✦ організація громад як носіїв владних функцій;
- ✦ розвиток у свідомості керівництва країни та населення необхідності створення комплексного суб'єкта управління, який забезпечить онтологічну та функціональну рівновагу в певному діапазоні між державними органами управління й організаціями громадянського суспільства на всіх організаційних рівнях;
- ✦ прийняття відповідних законодавчих актів і їх виконання;
- ✦ формування більш якісної системи комунікації між органами державного управління всіх рівнів і організаціями громадянського суспільства, побудованої на принципах добровільності й усвідомлення необхідності взаємодії або соціальної відповідальності;
- ✦ формування розвиненої інфраструктури прийняття управлінських рішень державного рівня тощо.

Історичний досвід свідчить про те, що як тільки влада припиняла або призупиняла співпрацю із громадськістю, починалися (у різних формах) прояви незадоволення з боку населення, які переростали в повстання та визвольні війни, і, як наслідок, у державі назривала криза. Розуміння цього є надзвичайно важливим для України на сучасному етапі її розвитку.

Нині в Україні накопичено певний досвід функціонування інститутів державно-громадського управління системою вищої освіти. Значну роль серед них відіграють Громадська рада та Всеукраїнська студентська рада при Міністерстві освіти і науки України, асоціації закладів вищої освіти, Спілка ректорів закладів вищої освіти України, наглядові ради закладів вищої освіти тощо. Однак поки що не можна говорити про високу ефективність їх діяльності та дієвий вплив на прийняття та реалізацію управлінських рішень у сфері вищої освіти. Їм часто бракує системності в роботі, чіткості у взаємодії з державними органами управління, підкріплення діяльності відповідною правовою базою, яка б визначала механізм реалізації прийнятих рішень та рекомендацій.

ВИСНОВКИ

Отже, громадянське суспільство є самостійним соціальним інститутом і характеризується відносною автономністю, саморегуляцією, складною організацією, відкритістю, плюралізмом, високою мобільністю та динамічністю. Еволюція інституту громадянського суспільства відбувалася від його асоціювання з дер-

жавою і системою владних органів, створених громадянами, до подолання синкретизму суспільства та держави в індустріальну епоху. Формування постіндустріального суспільства й інтегрального соціокультурного простору прискорили процеси самоорганізації суспільства, помітного збільшення кількісних і якісних інститутів громадянського суспільства та зростання їх ролі у функціонуванні суспільних секторів, у тому числі вищої освіти. В умовах глобалізації та посилення конкуренції на світовому ринку також зросла роль міжнародних громадських організацій на розвиток національних систем вищої освіти.

Нова парадигма взаємовідносин між громадянським суспільством, державою, економікою та сферою вищої освіти має базуватися на винайденні точок перетину їхніх інтересів шляхом взаємопроникнення секторів і створення єдиного простору функціонування.

Аналіз сучасного стану механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства у вітчизняній сфері вищої освіти дозволяє стверджувати, що формування інституцій «знизу» й їх ефективне функціонування ще не набули системного характеру, не стали основою процесу формування та реалізації освітньої політики, слабо сприймаються більшістю учасників освітнього процесу. Структури, створені міністерствами або за ініціативою інших органів влади, мають формальний характер, їх функціональна здатність і реальний вплив залишаються ще низькими та фрагментарними. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арато Е., Коэн Дж.** Гражданское общество и политическая теория. М.: Весь мир, 2003. 784 с.
2. **Хабермас Ю.** Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації // Першоджерела комунікативної філософії / пер. з нім. Ситниченко Л. Київ: Либідь, 1996. С. 84–90.
3. **Дарендорф Р.** После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. М.: Ad Marginem, 1998. 271 с.
4. **Кин Дж.** Демократия и гражданское общество / пер. с англ. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 400 с.
5. **Бельська Т.** Глобальне громадянське суспільство як актор соціальних мереж: конструктивні й деструктивні аспекти. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 4. С. 200–208.
6. **Колодій А.** Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою. *Право України*. 2014. № 4. С. 9–16.
7. **Павлюк К.** Взаємодія органів державної влади та неурядових громадських організацій в системі забезпечення національної безпеки: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2016. 206 с.
8. **Андрущенко В.** Державно-громадський характер управління освітою. *Вища освіта України*. 2011. № 3. С. 5–8.
9. **Управління освітою: монографія/з наук. ред. В.П. Бе-ха.** Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 546 с.
10. **Гаєвська Л.** Феномен громадянського суспільства і його вплив на становлення державно-громадського

управління освітою (теоретико-методологічний аспект). URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07glatma.htm>

11. Грабовський В. Державно-громадське управління освітньо-ментальними процесами формування громадянського суспільства // *Матеріали «круглого столу»*. Київ : СМПУ, 2009. С. 16–27.

12. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М. : Мысль, 2001. 123 с.

13. Лейст О. Гражданское общество, государство и право. М. : Дело, 2004. 583 с.

14. Гегель Г. Философия права. М. : Мысль, 1990. 524 с.

15. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. М. : Академический проект, 2003. 528 с.

16. Warren M. E. *Democracy and Association*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2001. 265 p.

17. Wallis J. *Rediscovering Values: On Wall Street, Main Street, and Your Street*. New York : Howard Books, 2010. 272 p.

18. Тиса Р. Основні поняття політичної теорії Антоніо Грамші. URL: vpered.wordpress.com/2011/12/29/tysa-gramsci

19. Коломієць Г. М., Помінова І. І. Інституційно-господарська платформа формування та розвитку інтелектуального капіталу. *Бізнес Інформ*. 2014. № 6. С. 19–23.

20. *Higher Education Governance in Europe. Policies, structures, funding and academic staff*. Brussels : Eurydice, 2008. 148 p.

REFERENCES

Andrushchenko, V. "Derzhavno-hromadskyi kharakter upravlinnia osvitoiu" [Public-public nature of education management]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, no. 3 (2011): 5-8.

Arato, E., and Koen, Dzh. *Grazhdanskoye obshchestvo i politicheskaya teoriya* [Civil society and political theory]. Moscow: Ves mir, 2003.

Bielska, T. "Hlobalne hromadianske suspilstvo yak aktor sotsialnykh merezh: konstruktyvni i destruktyvni aspekty" [Global civil society as an actor of social networks: constructive and destructive aspects]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka*, no. 4 (2014): 200-208.

Darendorf, R. *Posle 1989. Moral, revolyutsiya i grazhdanskoye obshchestvo* [After 1989. Moral, revolution and civil society]. Moscow: Ad Marginem, 1998.

Gegel, G. *Filosofiya prava* [Philosophy of law]. Moscow: Mysl, 1990.

Giddens, E. *Ustroyeniye obshchestva: Ocherk teorii struktury* [The structure of society: Essay structure theory]. Moscow: Akademicheskii projekt, 2003.

Gobbs, T. *Leviafan, ili Materiya, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo* [Leviathan, or Matter, form and power of the state of the church and civil]. Moscow: Mysl, 2001.

Haievska, L. "Fenomen hromadianskoho suspilstva i yoho vplyv na stanovlennia derzhavno-hromadskoho upravlinnia osvitoiu (teoretyko-metodolohichniy aspekt)" [The phenomenon of civil society and its impact on the formation of public-public education management (theoretical and methodological aspect)]. <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07glatma.htm>

Higher Education Governance in Europe. Policies, structures, funding and academic staff. Brussels: Eurudice, 2008.

Hrabovskyi, V. "Derzhavno-hromadske upravlinnia osvityno-mentalnymy protsesamy formuvannia hromadianskoho suspilstva" [Public-public management of educational-mental processes of formation of civil society]. *Materialy «kruhloho stolu»*. Kyiv: SMPU, 2009. 16-27.

Khabermas, Yu. "Komunikatyvna diia i dyskurs - dvi formy povsiakdennoi komunikatsii" [Communicative action and discourse are two forms of everyday communication]. In *Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii*, 84-90. Kyiv: Lybid, 1996.

Kin, Dzh. *Demokratiya i grazhdanskoye obshchestvo* [Democracy and civil society]. Moscow: Progress-Traditsiya, 2001.

Kolodii, A. "Hromadianske suspilstvo: oznaky, strukturni elementy, spivvidnoshennia iz derzhavoiu" [Civil society: signs, structural elements, relations with the state]. *Pravo Ukrainy*, no. 4 (2014): 9-16.

Kolomiiets, H. M., and Pominova, I. I. "Instytutsiino-hospodarska platforma formuvannia ta rozvytku intelektualnogo kapitalu" [Institutional and economic platform for the formation and development of intellectual capital]. *Biznes Inform*, no. 6 (2014): 19-23.

Leyst, O. *Grazhdanskoye obshchestvo, gosudarstvo i pravo* [Civil society, state and law]. Moscow: Delo, 2004.

Pavliuk, K. "Vzaiemodiia orhaniv derzhavnoi vlady ta neuriadovykh hromadskykh orhanizatsii v systemi zabezpechennia natsionalnoi bezpeky" [Interaction of state authorities and non-governmental organizations in the system of ensuring national security]: *dys. ... kand. nauk z derzh. upr.* : 25.00.01, 2016.

Tysa, R. "Osnovni poniattia politychnoi teorii Antonio Gramshi" [Basic concepts of Antonio Gramsci's political theory]. vpered.wordpress.com/2011/12/29/tysa-gramsci

Upravlinnia osvitoiu [Education Management]. Kyiv: Vydvo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2013.

Wallis, J. *Rediscovering Values: On Wall Street, Main Street, and Your Street*. New York: Howard Books, 2010.

Warren, M. E. *Democracy and Association*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.